

Nagy Rita

TEOLÓGIA ÉS ANTISZEMITIZMUS

**Az amillennizmus hatása a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaira
(1842-1941)**

PHD ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Miskolc
2007

I. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMÁJA, A KUTATÁSI FELADAT

A szakirodalom az antijudaizmus fő teológiai bázisának a Krisztus-gyilkosság vádját tartja. Az értekezésben az antijudaizmust a modern egyházi antiszemitizmusra gyakorolt hatásában vizsgálom és azt állítom, hogy a kereszténység kitartó zsidóellenessége mögött a kereszténység teológiai nézeteiben **összetett íráseértelmezés található**: a millennium elmélet bonyolult zsidóképe, amelynek egyik válfaja az **amillennista teológia**. Az amillennista teológia alapján az egyház Izrael helyébe lépett, Izraelt Isten elvetette, és nem tartogat számára jövőt. Ez a nézet korán, a III-IV. századtól terjedt el az egyházban, és a keresztény állam kialakulásával meghatározó lett a kereszténység történelme folyamán.

A disszertáció érvelése szerint az amillennista teológia hatással volt a keresztény egyház zsidókkal kapcsolatos negatív attitűdjére. Az amillennizmus Ágoston teológiájában jelenik meg először a legkidolgozottabban, és Ágoston nézete a zsidókról nagyban meghatározta az egyház antijudaista teológiáját. Ágoston amillennista hitrendszerét hasonlítom össze a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaival, amely beszédek a zsidókkal kapcsolatos törvényvitákban hangoztak el az 1842-től 1941-ig tartó periódusban. Azt bizonyítom a jelen munkában, hogy az **amillennista elmélet hatást gyakorolt a modern idők egyházi antiszemitizmusára**, pontosabban Ágoston amillennista teológiája hatással volt a magyarországi egyházi képviselők zsidókkal kapcsolatos attitűdjére.

A millennizmus vagy népszerűbben millennarizmus, kiliazmus hit egy eljövendő ezeréves messiási birodalomban, mely prófécia az Ószövetségben található, illetve a konkrét időszakról a Jelenések könyve beszél (20. fejezet). A millennizmus meghatározását kiegészítve a zsidókkal és Izraellel kapcsolatos bibliai szövegek interpretációjával a kereszténység egyházait három fő csoportra oszthatjuk az eltérő értelmezések alapján: a pre- és posztmillennisták elfogadják egy ilyen királyság szó szerinti megvalósulását. A különbség közöttük, hogy a premillennisták szerint Jézus második eljövetele követi a királyság és (elsősorban a diszpenzacionalista irányzat) az ószövetségi próféciaikat nem az egyházra, hanem Izraelre vonatkoztatják, tehát Izrael és az egyház között éles határvonalat húznak. Abban hisznek, hogy Izrael örökre Isten népe marad, és a millennium idejében uralkodni fog a népek felett. A posztmillennisták szerint Krisztus a millennium után (poszt) jön el, az ezeréves királyságot követi Krisztus második visszajövetele. A jelen kor nagy szellemi áldással zárul, az egész világ kereszténnyé lesz, mielőtt Krisztus visszatér, és ezt az evangélium prédikálása hozza el. A Messiás második eljövetele a feltétele az, hogy a világ keresztény legyen. A harmadik nézet a legelterjedtebb az egyházban, a katolikusok és a protestáns felekezetek (református, evangélikus) nagy része az amillennista irányzatot képviseli, melynek jelentésében is benne van legfőbb jellemzője, hogy tagadja Krisztus materiális uralmát a földön. A jelen kor, ami Krisztus első (Jézus Krisztus földi szolgálata) és második (jövőbeli) eljövetele között van, a millennium, a messiási ezer év. Az amillennizmus szerint Isten jelenleg a hívők szívében uralkodik, akik Isten népe, az egyház, a szellemi Izrael, a testi Izraelt Isten végleg elvetette.

II. AZ ÉRTEKEZÉS MÓDSZERTANA, FORRÁSOK FELTÁRÁSA

A disszertáció tudásszociológiai hatásvizsgálat: a keresztény teológiának azokat az elemeit vizsgálja, amelyek lehetővé tették és gerjesztették az antiszemitizmust, illetve azokkal is foglalkozik, amelyek korlátozták az antiszemitizmus megjelenését az egyházi közegben. A hipotézis vizsgálata céljából szövegeket kvalitatív tartalomelemzésnek vettem alá. Az elemzés három terület feltérképezését célozta: a zsidóellenes előítéletek tartalmát és az amillennista teológiát kategoriális tartalomelemzéssel, az antiszemitizmus nyelvi megjelenítését és az érvelési

struktúrákat pedig diskurzuselemzésből vett módszerekkel vizsgáltam. Az értekezés tematikus struktúrája a három részre tagolódik:

Az első részben foglalkozom a parlamenti beszédek kategoriális tartalomelemzésével és az érvelési rendszer feltérképezésével. A vizsgálati anyagot a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásai alkotják a zsidókkal kapcsolatos törvényhozásban, az 1842-től 1941-ig tartó periódusban (ebben a korszakban voltak az emancipációval, a recepcióval kapcsolatos törvények és a zsidóellenes törvények). Az elemzés megvilágítja a képviselők beszédeinek tematikus felépítettségét, érvelési rendszerét, a zsidókról kialakított képét és annak nyelvi megjelenítését. A parlamenti szöveg elemzése induktív tartalomelemzéssel történt, és az új változók a szöveg elemzése alapján felállított kategóriák voltak: addig olvastam a szöveget, míg fel nem fedeztem benne azokat az értékeket, amiket változóként azonosítottam és ezeket mint új konstruktumokat vezettem be. A diskurzus elemzés módszereit azért választottam, mert így jól felfedhetővé válnak a nyelvi megjelenítés formái és az érvelési rendszerek. Az általam vizsgált adatokra a diskurzuselemzés speciális formája, a különbözőség diskurzusának vizsgálata volt érvényes, amely diskurzus a "mi" és az "ők" között különbséget tesz úgy, hogy a külsoportnak ("ők") karakterisztikus jellemzőket tulajdonít az egész csoportra vonatkoztatva. A diskurzuselemzés módszere alapján a nyelvi megjelenítést úgy vizsgáltam, hogy a külsoport (zsidók) jellemzésére használt szavakat, jelzőket, hasonlatokat vettem sorra, és a szövegben használt retorikai elemeket is megvizsgáltam. A parlamenti képviselők érvelési rendszereit vizsgáltam úgy, hogy tipizáltam az érvelési mechanizmusokat időrendi sorrendbe téve, mivel az egyes törvényekhez kapcsolódó vitákban a képviselők általánosítható érvelési struktúrákat használtak. Az egyházi képviselők beszédeit történelmi kontextusba helyeztem, bemutatva azokat a korabeli szellemi-történelmi, politikai, gazdasági és társadalmi hatásokat, amelyek befolyást gyakoroltak a zsidókkal kapcsolatos attitűdjükre.

A második részben a teológiai zsidóellenesség elemeit vizsgálom: az amillennizmus tartalomelemzése Ágoston Isten városa című műve alapján történt. A kategóriákat az amillennista teológia elemzése során kaptam úgy, hogy az amillennista teológiában az összes Izraellel, zsidósággal kapcsolatos nézetet megvizsgáltam, és egy kategóriarendszert állítottam fel, amelybe az elemzett szövegeket tematikusan besoroltam. Az amillennista teológia pontosabb megértése céljából ismertetem történelmi kialakulását is.

Miután ismertettem a modern és a teológiai zsidóellenesség felépítését, összehasonlítottam azokat. Az összehasonlítás mutatja meg az amillennista teológia konkrét megjelenését és hatását a modern egyházi antiszemitizmusra. Ehhez a bizonyítási részhez tartozik az amillennizmus közvetlen történelmi hatását ismertető fejezet, amely a keresztény birodalmak zsidókkal kapcsolatos politikáját mutatja be. Azért lényeges ez a történelmi fejezet, mert a zsidóellenes attitűd cselekvés (konatív) részének hasonlóságára utal: a keresztény birodalmak zsidókkal kapcsolatos politikája párhuzamosságot mutat a modern idők politikai cselekvésével.

A disszertáció harmadik részében a keresztény teológia az antiszemitizmus megjelenését korlátozó elemeivel foglalkozom. Elemzem az Újszövetség értelmezésének antijudaista érvelését: milyen értelmezési előkonceptiók, kognitív diszfunkciós mechanizmusok alapján váltak az egyes ígéresekben antijudaista bizonyítékok. Az elemzés egyben példát ad a zsidóellenességet csökkentő újszövetségi értelmezésre. Másrészt azt vizsgálom, mely teológiai elemek szorították ki az antiszemitizmust: részletesen a premillennista értelmezéssel és annak politikai hatásával foglalkozom. A premillennisták általában filozsemiták voltak, politikailag támogatták Izrael állam megalakulását, az egyházon belül a zsidó identitás megtartását pártfogolták. A premillennizmus pozitív hatást gyakorolt a premillennista felekezetek zsidókkal kapcsolatos attitűdjére.

Dolgozatomban nem azt állítom, hogy minden amillennista antiszemita és minden premillennista filozsemita. A teológia hatása nem abszolút érvényű, de a viselkedésnek motivációt, célt és ideológiai alátámasztást ad. Az attitűdöt természetesen az eltérő referenciacsoportok és

szocializáció is befolyásolja, és végső soron az individuum sajátja, de a teológia az egyház tekintélyéből befolyásolta a zsidókról kialakított nézetet.

III. AZ ÉRTEKEZÉS TÖMÖR ÖSSZEFOGLALÁSA ÉS FŐBB MEGÁLLAPÍTÁSAI, HASZNOSÍTÁSA

Bevezetés

Ebben a részben a disszertáció kérdésfeltevése és módszertana mellett annak elméleti kiindulásaival foglalkozom röviden. *Szociológiai és vallásszociológiai kiindulások* alapján bemutatom, hogy a teológiai nézetrendszer elemzésének van szociológiai létjogosultsága. A vallásos nézetek társadalmi befolyással bírnak, segítenek eligazodni a világban, normákat adnak (Durkheim), ideológiai szerepükben meghatározzák mi a jó és a rossz, hatással vannak társadalmilag elfogadott nézetekre (Weber).

A következő szakaszban (*Tudásszociológiai kiindulások*) azt fejem ki, hogy a vallási nézetek elemzése fontos területe a tudásszociológiának. Az egyházi tekintéllyel közvetített teológiai nézetek normatív funkcióval bírnak a társadalomban, különösen a felvilágosodás előtti korban. Az egyház képes volt nézetrendszerét elfogadhatóvá tenni, és a nézetrendszer alapján meghatározni az egyes csoportokról, így a zsidókról alkotott reprezentációkat. A tudásszociológiai kiindulás szerint az antiszemita világnézet építőköveit veszem szemügyre, lecsupaszítva az előítéleteket, hogy a gondolkodási struktúrák, az ideológiai tan érthetővé váljon. Az amillennista teológia hatását konkrét társadalmi közegben vizsgálom, hogy a tudás (ideológia) léthezkötöttségében juthasson kifejezésre.

A következő fejezetben (*Szociálpszichológiai kiindulások*) a disszertáció társadalompszichológiai vonatkozásaival foglalkozom: az előítéletekkel, azok kialakulásával és működésével. A teológiai vádak modern időbeli fennmaradásának egyik oka az volt, hogy csoportgondolkodási struktúrák és szociálpszichológiai működések mentén alakultak ki. Az előítélet és a sztereotípa folyamatos fennmaradására a szociálpszichológia többféle magyarázatot adott: a kognitív pszichológiai kutatások szerint automatikus információfeldolgozási folyamatok állnak mögötte (kategorizáció mint perцепciós mechanizmus), a szociális megismerés elméletei szerint társadalmi, csoportközi szempontok tartják fenn (az előítélet a saját csoport és a másik csoport megkülönböztetésén alapszik, amelyben a saját csoport a pozitív csoportidentitás szükségessége miatt felértékelődik, ezzel szemben a külső csoport leértékelődik), és a szociológiai szemléletű magyarázatok a társadalmi struktúrának tulajdonítanak befolyásoló szerepet. Az előítélet kialakulásában a személyiség szerkezetét és motivációját a pszichodinamikus elméletek hangsúlyozzák.

I. Az egyházi képviselők zsidókkal kapcsolatos attitűdje

Az első rész első fejezetében a *modern egyházi antiszemitizmus történelmi hátterével* foglalkozom: a parlamenti beszédek történelmi kontextusát vizsgálom. A modern antiszemitizmus eszmetörténeti-szociológiai háttere magyarázatot ad az egyházban megjelenő zsidóellenesség változásaira és alkalmazkodására a különböző szellemi-ideológiai áramlatoknak megfelelően. A parlamenti beszédek elemzésének megértéséhez elengedhetetlen a társadalmi történet, akár röviden is, vizsgálat alá venni. A parlamenti beszédeket kronologikus sorrendben elemzem, és az adott kor történelmi helyzetében idézem.

Az első szakaszban (*Felvilágosodás és emancipáció*), az emancipációval kapcsolatos törvény történelmi kontextusát vizsgálom (az 1840-es országgyűlésen felmerült a zsidók egyenjogúsítása és az 1867-es törvény egyenlő polgári jogokat biztosított a számukra). A felvilágosodás, a modernizáció és szekularizáció elhozta a lehetőséget a zsidók számára, hogy a társadalom megtűrt

rétegéből kikerülve megszerezzék a politikai jogokkal rendelkező polgár státusát. Az emancipációs törekvés azonban erős ellenállásba ütközött. A racionális gondolkodás bár szabadulni próbált a vallástól, zsidóképében mégis megőrizte a hagyományos negatív hozzáállást. A XIX. században Magyarországon a zsidók emancipációjával kapcsolatos közvitában három fő irányzat volt: az egyik a feltétel nélküli jogok megadása volt számukra, a második a zsidók vallási, társadalmi változásának feltételéhez volt kötve és a harmadik nézet teljesen elutasította a zsidók egyenjogúságát, mint nem kívánatos. Az általam vizsgált parlamenti vitában a felszólaló egyházi személyek erősen tiltakoztak a zsidók egyenjogúsítása ellen. A felszólalások mutatják az egyház törekvését a modernizáció visszafordítása érdekében. Az 1867-es emancipációs törvényt követő ötven év az aranykor, az asszimiláció ideje volt. Az emancipációs törvény és a recepció törvény megadta a zsidóságnak a teljes egyenjogúságot, de gazdasági, kulturális, társadalmi válaszfalak nem tűntek el teljesen. A XIX. századi magyar társadalomban alapjában véve a zsidó jellemképet az előítéletre jellemző ellentmondásos tartalom határozta meg.

A második szakaszban (*Az antiszemitizmus fellángolása*) azt az időszakot mutatom be, amelyikben az 1882-es törvény (az egyházzal az államra ruházta át a házasságkötések jogát), és az 1895-ös törvény (egyenlővé nyilvánította az izraelita vallást) született. A hetvenes években a zsidókérdés antiliberalizmussal és emancipációellenességgel társult. A zsidóság asszimilációja hatalomátvételi törekvésként jelent meg, ami ellen védekezni kellett. A magyarországi antiszemita mozgalom az 1870-es években erősödött fel (Istóczy Győző által vezetett Országos Antiszemita Párt a parlamentbe is bekerült). Foglalkozom a keresztény állam koncepciójával, mivel ez a nézet a parlamenti képviselők beszédeiben megjelent. A parlamenti beszédek tanúságai alapján a képviselők annak érdekében emeltek szót, hogy a katolikus vallás hatalmát védelembe vegyék. Külön részt szentelek a keresztény és faji alapú antiszemitizmus összekapcsolásának. A német antiszemita agitátorok törekedtek arra, hogy kibékítsék a keresztény beállítottságot a fajilag orientált antiszemitizmussal. A Cion bölcseinek jegyzőkönyvében a modern, politikai antiszemitizmus nyilvánvalóan keveredik a vallásos antiszemitizmussal, ezért elemzem röviden.

Az 1920-as numerus clausus törvény az egyetemekre felvehető zsidó diákok számát a zsidóság társadalomban meghatározott arányának megfelelően limitálta. A törvény politikai és társadalmi előzményével "*Az első világháború és a forradalmak hatása Magyarországon*" című részben foglalkozom. Az első világháború hatására elmélyült a válság Magyarországon. A zsidókérdés ismét felszínre került, és a zsidókat vádolták különféle társadalmi és gazdasági bajokért. A krízist a proletárdiktatúra erősítette fel, mivel a diktatúráért a zsidóság egészét tették felelőssé. A propaganda elterjesztésében az ellenforradalmi-klerikális-nacionalista erők játszották a fő szerepet. Az antiszemitizmusban felerősödött a faji jelleg, ami korábban nem volt jellemző. A zsidó befolyás teljes kiszorítása nemzeti politikává nőtte ki magát, és 1938-ban hivatalos kormánypolitika lett. *A politikai katolicizmus antiszemitizmusára* az volt jellemző, hogy a keresztényszocializmus a fasizmusra jellemző ideológiai elemeket vett fel. Következétesen szembefordult a kommunizmussal, de a polgári demokráciával is. Az antiszemitizmus és a nacionalizmus meghatározta az eszmerendszerét. A Horthy-időszak nacionalizmusa vallási természetű volt, a magyar identitást vallási alapon határozták meg, aki magyar, az keresztény, és ezzel a zsidókat automatikusan kizárták. A konzervatív nacionalizmus a liberalizmus ellen küzdött, tehát a zsidók ellen, és legfőbb célja a katolikus tradíció fenntartása volt. Az egyház fokozott politikai szerepvállalása és jobboldali, kirekesztő nacionalizmusa a numerus clausus törvény vitájában is megnyilvánult. A korábbi évekhez képest erősebb kifejezéseket használtak a zsidók ellen, a keresztény nemzet ideája volt a kiindulási pontjuk.

Az első, második és harmadik zsidótörvény (1938, 1939, 1941) korlátozta, illetve megtiltotta a zsidóság részvételét köztisztviselői, gazdasági és kereskedelmi pályákon, és a harmadik zsidótörvény faji alapra helyezkedve megtiltotta a zsidók és nem zsidók közti házasságot. A törvények történelmi kontextusával foglalkozik a következő két szakasz: "*A náci ideológia térhódítása*" és "*A vészkorszak és közvetlen előzményei Magyarországon*". A fajelmélet mindent megmagyarázó világnézetté alakult (Weltanschauung). A zsidóellenes tanítás kétségbevonhatatlan tény lett. A radikális antiszemitizmus tagadta a zsidók létezéshez való jogát, és a kormányzati

politika megszerzése után meg is valósította elképzelését. Hilberg a kereszténység történetében meghozott zsidóellenes törvényeket összehasonlította a náci periódus törvényeivel, aminek célja nem a faji és vallási törvények összemossa, hanem a zsidóprobléma hasonló megoldási módozatainak vizsgálata. Magyarországon Gömbös hatalomra jutásával 1932-ben politikai szinten előkészületek történtek a zsidók gazdasági életből való kiszorítására. A két zsidótörvényt az egyházi képviselők megszavazták azzal az érvelve, hogy azok egybeesnek a magyar érdekekkel. A harmadik zsidótörvény, amely a nürnbergi fajvédő törvényeket másolta, a zsidók kiűzésében és eliminációjában jelentős lépés volt. A keresztény egyház vezetőinek magatartása ennek kapcsán mutatja az egyház ellentmondásos hozzáállását a zsidók tragikus sorsához. A harmadik zsidótörvényt nem szavazták meg, mivel az közvetlenül érintette a zsidó származású keresztényeket. A keresztény egyházakat súlyos felelősség terheli a magyarországi holokausztért. A zsidósággal kapcsolatos magatartásuk, hozzáállásuk az egyház tradicionálisan jelentős tekintélye miatt erősen befolyásolta a közvéleményt. A gyűlöletkeltést nemhogy kárhoztatták, hanem éppen erősítették, és a zsidók sorsa iránti passzivitásban "példát" adtak.

Az első rész második fejezetében (*A parlamenti beszédek tartalomelemzése*) először a parlamenti beszédek elemzése kategóriális változókat alkottam, amelyekbe a szöveg megfelelő részeit beillesztettem. Összesen hat fő kategóriát kaptam, és ezekhez tartozó alkategóriákat. **I. A zsidók veszélye és összesküvése a keresztény nemzet ellen:** ez a változó azokat a témákat foglalja magában, amelyek a zsidók, az "ŐK" csoport jelenlétének veszélyére utalnak a keresztény nemzetben. A pusztítás és veszély szándékuk alapján a keresztény erkölcsre, kultúrára, illetve politikára és gazdaságra irányul, amely változókat külön alkategóriákba soroltam (*1. Veszély a keresztény erkölcsre és kultúrára és 2. Összesküvés a keresztény politika és gazdaság ellen*). **II. A zsidók idegensége és elkülönülése:** a kategória szerint a zsidóság idegen test a keresztény magyar nemzetben. **III. A zsidók nem asszimilálódnak, nem egyenlők:** ebbe a kategóriába tartozó témák szerint a zsidók karakterük és idegenségük miatt nem tudnak beolvadni a keresztény nemzetbe és nem lehetnek egyenlők a keresztény polgárokkal. **IV. A zsidók tulajdonságai:** **1. Külső ismertetőjegyeik és 2. Belső jellemük:** a képviselők jellemzése szerint a zsidók alkatuknál fogva ellentétesen reagálnak, mint a keresztények. Vallási szokásaik és erkölcsi jellemzőik távol állnak a keresztények tisztaságától (*vallási és erkölcsi jellemzőket* leíró alkategóriák). Démonikus jellemzőik kifejeződik a lelki karakterükben: gonoszságukban mindenre képesek a keresztények ellen (*állat- és betegséghasonlatokat* összegyűjtő alkategória). **V. A keresztény nemzet jellemzői:** ez a kategória azokat a témákat tartalmazza, amelyek a saját csoport, a keresztény nemzet, társadalom jellemzésére szolgálnak, és mindig pozitív színben tünteti fel a kereszténységet, a keresztény nemzetet. A kategória három alkategóriája a keresztény nemzet sajátosságaira utal: *1. dicsőséges, 2. az egyedüli út a társadalom számára, 3. uralma*. **VI. A zsidókérdés megoldására tett javaslatok:** az emancipációval kapcsolatos törvényeket az egyházi képviselők nem támogatták: a zsidóknak kereszténnyé kell válniuk (alkategória: *1. Nevelés - asszimiláció*), mert amíg ez nem következik be, nem lehetnek egyenlők a társadalomban (alkategória: *2. Nem kaphatnak egyenlő jogokat*). Az ún. zsidótörvényeket a képviselők támogatták, kivéve a fajvédelmi törvényt a keresztény zsidók miatt. Az utolsó alkategória (3.) *a törvényes megoldást sürgeti és indokolja*. A kategóriális változók logikai összekapcsolódása szerint a zsidók a keresztény társadalommal szemben állnak, erkölcsük, jellemük nem ér fel a keresztényekével. Rossz természetük miatt idegenek a nemzetben, amely nemzet azonos a dicsőséges keresztény nemzettel. Idegenségük és gonoszságuk miatt támadnak a keresztény társadalomra, ezért a keresztény társadalom önvédelemre szorul, és uralmát meg kell védeni törvényes úton. Asszimiláció útján a zsidók bekerülhetnek a keresztény társadalomba, és egyenlő jogokat kaphatnak, de az álbeolvadás, a nem igazi változás törvényes intézkedéseket sürget.

A parlamenti politikai diskurzus, a "MI" és "ŐK" diskurzusának elemzése során először az előítéletes beszédek lexikusan és grammatikusan elemeztem: a külső csoport (ŐK) nyelvi megjelenítése, a szavak élményértéke azt mutatja, hogy a zsidókra vonatkozó megjegyzések szinte kivétel nélkül negatív jelentéssel bírnak, általánosítók, értéktételek tartalmaznak. Az egyházi képviselők a zsidók csoportját egységes egészként kezelik, amelynek tagjaira jellemző a csoportnak tulajdonított összes negatívum. Retorikai elemek a szövegben: a túlzás, érzelmi

többletet tartalmazó hasonlatok, retorikai felkiáltás, azonosulás az ország népével, tettek a keresztény nemzet érdekében, azonosulás az üldözöttekkel, felszólítás. A következő szakaszban az *előítéletes beszédek tipikus érvelési stratégiáit* és mechanizmusait elemzem időrendben, mivel az egyes törvényekhez kapcsolódó vitákban a képviselők általánosítható érvelési struktúrákat használtak. A parlamenti beszédeket általános érvelési séma alapján egy összefoglaló érvelési struktúrába lehet foglalni. A zsidók alapvetően rosszak, és a tiszta és jó keresztény nemzet ellen támadnak. Emiatt meg kell őket fékezni, mert "különben elpusztítanak minket". Az érvelést meghatározza egy eleve adott prekonceptió a zsidók alapvető gonoszságáról, aminek az ellentétében a keresztények eleve adott tisztasága áll.

II. A keresztény teológia antiszemitizmust okozó elemei

A második tematikus részben a keresztény teológiának azon elemeit tanulmányozom, amelyek hozzájárultak az egyházban megjelenő zsidóellenességhez. Az első fejezetben *a zsidóellenesség kezdeteit* vizsgálom, a Biblia által tudósított zsidóellenességet, majd az antik zsidóellenességet. Az antik, pogány antiszemitizmus lokalizált volt térben és időben, nem volt koherens, összefüggő, és gyakran a zsidóság egyedi vallása váltott ki a pogányságból negatív ellenreakciókat. Foglalkozom *a keresztény antijudaizmus és az amillennizmus kialakulásával* azzal, hogy a zsidó keresztény egyházból a pogány keresztény egyházzá válás folyamata hogyan történt. Az első keresztények kezdetben tudatában voltak annak, hogy összetartoznak Izraellel. Kezdetben tehát a zsidók és keresztények között nem volt ellenségesség. Az ellenségesség kialakulását a *helyettesítési elmélet és a győztes egyház képének kialakulása* mozdította előre. A helyettesítési elmélet szerint Izrael szerepét az egyház vette át, mivel Izraelt Isten elvetette a Messiás elutasítása miatt, és az egyház lett Isten szent népe. A II. századtól kialakuló elmélet volt az amillennizmus teológiájának alapja. Az antijudaizmusnak a korai kereszténységben exegetikai tradíciója volt. Izrael és az egyház azonosításának magyarázata az allegorikus Biblia-értelmezésből származott, mely a Barnabás levélről, Jusztinosz apologétájáról Szent Ágostonig megfigyelhető. A zsidóellenes tradíció alapja tehát a pogány egyház kiválasztottsága volt, amely az elvetett zsidók örökségébe lépett. Ebben a kontextusban az ellenségek a zsidók voltak. A *IV. században zsidóellenesség erősödött*, ekkorra egyház nem csupán egy elismert vallás lett, hanem birtokába került a birodalom végrehajtó hatalma. Egyelőre csak a vitatkozást használta fegyverül, de az egyházi írók szemében a zsidók már nem voltak emberi lények: a ravaszság és a rosszindulat szörnyei, ritkán vádolták őket emberi büntetéssel vagy aktuális viselkedés alapján (Aranyszájú Szent János).

Az antijudaizmus szociálpszichológiája című szakaszban azt vizsgálom, hogy a szociálpszichológiai folyamatok milyen szerepet játszottak az antijudaizmus kezdeti kialakulásában. A pogányok megjelenése az egyházban a csoportközi konfliktus megjelenését okozta a pogányok és a zsidók között. A pogány keresztények saját csoportképe az volt, hogy az egyház az új Izrael és Isten elvetette a zsidókat. A zsidók csoportja lett ezáltal a bűnbak, az egyház kontraszt csoportja.

A második fejezetben *az amillennizmust és kategóriáit* tanulmányozom. Az amillennizmus a teológia fejlődése során a helyettesítési elméletből született, és ezzel az antijudaizmus alapvető teológiai bázisává vált. A bibliai szövetségeket vizsgálva az amillennizmus szerint a fizikai Izrael nem méltó az ígéretekre, és minden ígélet az egyházban teljesedett be. Izraelnek mint nemzetnek, nincs jövője Isten tervében, minden szellemi áldást és ígérést az egyház tölt be.

A következő szakaszban *Szent Ágoston amillennizmusával* foglalkozom: Ágoston államelmélete abból a szempontból fontos, hogy a keresztény állam doktrínáját a legnagyobb mértékben Ágostonnak munkái befolyásolták. Ágoston zsidókhoz való viszonyában folytatta a hagyományossá vált elképzelést arról, hogy a zsidók testi gondolkodásúak, és nem tudják megérteni a Biblia szellemi jelentését, ők az ellenséghez tartoznak. Ágoston alkotta meg a zsidók szolgaságáról szóló elméletet. Ágoston amillennista teológiai kategóriáit az Isten városa című

művének elemzése alapján állítottam fel: Izraelre vonatkozó kategóriák: **1. Izrael az Isten által elvetett nép:** ez a kategória a kiindulási alap, amelynek következményei és okai vannak, *A) Az Ószövetség (a zsidó vallás) alacsonyabb rendű, B) A zsidók testiek, bálványimádók, babonása, C) A zsidók a keresztények szolgái, D) Kétfajta zsidó van: testi - szellemi, jó - rossz, keresztény - nem keresztény.* **2. A zsidók Isten és az egyház ellenségei, Krisztus-gyilkosok.** Az egyházra vonatkozó kategóriák: **3. Isten új szövetsége csak az egyházra vonatkozik, az egyház a szellemi, az igazi Izrael:** az első kategória ellentettje, az egyház kiindulási alapja, *A) Az egyház (az Újszövetség) sokkal dicsőségesebb, mint az Ószövetség, a kereszténység magasabb rendű, B) Az egyház csalhatatlan, szent; a társadalom akkor jó, ha az igaz vallás jelen van, és az engedetleneket, eretnekeket megbünteti; az egyház uralkodik ebben a korszakban, ezek a keresztény nemzetek.*

A következő fejezet (*Az amillennizmus hatása az egyházi képviselők zsidókkal kapcsolatos attitűdjére*) tartalmazza a hipotézis bizonyítását, mely szerint az amillennizmus teológiai elemei hozzájárultak az antiszemitizmus megjelenéséhez. Az előzőekben elemzett kategóriák szerint egy általános összefüggés-láncolat szerkeszthető, amely az amillennista teológia érvelési alapstruktúráját példázza. E szerint a zsidók gonosz természetük és testiségük miatt megölték a Krisztust, ezért Isten elvetette őket. Kiirtattak Isten népe közül, és Isten új népet választott helyettük, az egyházat. Az egyház a kiválasztott, és ezt dicsőséges történelme is mutatja. Az egyház magasabb rendű vallást képvisel, és a társadalomban uralmat kell gyakorolnia. Az egyháznak joga van megvédeni a társadalmat az eretnekektől, és megbüntetni őket. A zsidók az egyház ellenségei, és ezt a gonosz történelmük is bizonyítja, a prófétákat, majd Krisztust is megölték. A zsidók csak szellemi zsidóként, tehát kereszténnyé válva lehetnek az egyház tagjai. Összehasonlítva az amillennista és a parlamenti kategóriarendszer összefüggéseit megállapítható, hogy mindkét rendszer a keresztények és zsidók közötti kibékíthetetlen ellentétén alapul. Agoston és az egyházi képviselők szerint a két csoport gyökeresen különbözik egymástól erkölcsben (jó szemben a rosszal), múltban (dicsőséges szemben a gonosszal), jelenvaló célokban (uralkodás szemben a szolgasággal és jogtalan uralomra töréssel, tehát az ellenségességgel) és jövőben (az egyetlen út a társadalom számára szemben a törvényekkel rendszabályozott rosszal). A fejezet további részében az egyes kategóriák összehasonlítása alapján elemzem az amillennizmus ideológiai hatását a parlamenti beszédekre, figyelmet szentelve a különbségeknek is. Az összehasonlítás eredménye mutatja a kérdésfeltevéés jogosságát és a tanulsága az, hogy az előítéletesség szempontjából azok a teológiai nézetek a legveszélyesebbek, amelyek élesen szembeállítva a két csoportot erősítik a kirekesztést (a zsidók kiirtattak), és a másikat, mint a saját csoportjuk létét veszélyeztető ágenst festik le. A saját csoport ezzel szemben a megérdemelten létező és az egyetlen létezésre érdemes csoport. Az egzisztenciális fenyegetettség bármilyen védekező akciónak ideológiai alátámasztást nyújt.

"*A keresztény birodalmak zsidópolitikája az antijudaizmus tükrében*" című fejezetben azt vizsgálom, hogyan tükrözik vissza a keresztény birodalom törvényei, rendeletei, szokásai a keresztény teológia zsidóképét: a zsidók nem lehetnek egyenrangú részei a keresztény társadalomnak, ellenségek, ezért intézkedéseket kell ellenük bevezetni. Az egyház ezzel szemben uralkodik, győzedelmes, dicsőséges, amit a politikai, hatalmi részvétele is bizonyít. Az amillennista teológia így adott ellenségképet a zsidók személyében, és egyben a kereszténység vezető szerepét is megindokolta. A fejezetben foglalkozom Konstantinnal és a zsidókkal kapcsolatos zsinatokkal, Theodosius zsidópolitikájával, Justinianus törvénykönyvével, a kora középkori birodalmak zsidópolitikájával, a középkorban megjelenő démonizált zsidó képével. A keresztény birodalmak zsidókkal kapcsolatos rendeleteit abból szempontból összegzem, hogy miként kapcsolódnak az amillennista kategóriákhoz. A fejezet végén Luther zsidókkal kapcsolatos viszonyával foglalkozom.

A *posztmillennizmussal és jelenkori politikai befolyásával* azért foglalkozom, mert rövid bemutatása demonstrálja, hogy a keresztény teológia mely elemei vezetnek zsidóellenességhez. A posztmillennista teológiában az amillennizmushoz hasonlóan megtalálható az Izrael elvetése elem és az egyház uralkodásának képe. Ez a két teológiai kategória ad leginkább alapot arra, hogy a

posztmillennizmus ne legyen mentes az antiszemitizmustól. A millennium-teológiák egyházi politikára gyakorolt hatásának vizsgálata megvilágíthatja a kereszténység zsidóellenességének indítékait és ideológiai rendszerének társadalmi térben való megjelenésének sajátosságait.

Az utolsó fejezet (*A vallási antiszemitizmus napjainkban*) azzal foglalkozom, hogy a modern kori egyházakban megjelenő antiszemitizmus vizsgálatában a modern empirikus kutatások milyen eredményeket produkáltak. A modern kutatások eredményei alapján röviden bemutatom a vallási antiszemitizmus jelenkori megjelenését és formáit. A magyarországi rendszerváltozást követő empirikus kutatások eredményit alapján a vallásosság mértékével nő az antiszemiták és a szélsőséges antiszemiták aránya. A vallási eredetű antiszemitizmus egyes elemei ma is megjelennek.

III. Az keresztény teológia antiszemitizmust korlátozó elemei

Ez a rész azokat a teológiai elemeket veszi sorra, amelyek hatásukban csökkentették a zsidóellenesség kialakulását. Az első fejezetben (*Az Újszövetség mint a keresztény zsidóellenesség forrása*), röviden felvázolom azokat a nézeteket, amelyek az Újszövetséget a keresztény egyházban kialakult zsidóellenesség forrásaként tüntetik fel, majd *példákat adok az Újszövetség előítéletes és előítélet-mentes értelmezésére*: az Újszövetség szövegét abból a szempontból vizsgálom, hogy milyen előítéletes gondolkodási mechanizmusok miatt váltak egyes ígéresekben antijudaista bizonyítékok. A kognitív diszfunkciók feltárása megmutatja az elemzett részek előítélet-mentes értelmét, példát adva az antiszemitizmust korlátozó interpretációra. Az előítéletes értelmezés a premisszából (az előítélet prototípusa: a zsidókat Isten elvetette) kiindulva a zsidókra teszi a hangsúlyt, az előítélet-mentes értelmezés az általános tartalomra, a jelenségre és az ebből levonható vallási tanulságra. A bibliai igék elemzéséből az derül ki, hogy azok nem szükségszerűen vezettek antijudaizmushoz. Az előítéletes értelmezés legpusztítóbb kognitív torzítását a gonoszság attribúciója okozta, mely szerint a bűnök a zsidókra specifikusan voltak jellemzőek az általános emberi gyengeség helyett.

A második fejezetben a *premillennizmus* jellemzőivel foglalkozom, mely leíró rész tárja fel azokat a keresztény teológiai nézeteket, amelyek korlátozzák az antiszemitizmus kialakulását az egyházakban. A fejezet további részében hármas idősíki mentén: a zsidókkal mi történt a múltban, mi történik a jelenben, és mi lesz velük a jövőben veszem vizsgálat alá a premillennizmust. Izrael múltja alapján a premillennizmus szerint Izraelt Isten kiválasztotta, és ez garantálja, hogy Izrael mindig fennmarad, mint egy különálló nemzet. Izrael jelenében Isten Izraellel kötött szövetségei nem változtak a Messiás elutasítása miatt. Az egyház nem lépett Izrael helyébe, az ábrahामी, a palesztinai, a dávidi és az új szövetség jelenleg is életben van. Ez azt jelenti, hogy Izrael az egyházzal egyenlő pozícióba kerül az üdvtervben. Izrael és az egyház kapcsolatában a premillennista diszpenzacionalisták szerint Izrael és az egyház külön entitás. Az egyház sosem volt a szellemi Izrael vagy az új Izrael. Erről a témáról Pál Rómabeliekhez írt levelében van szó (9-11. fejezetben), mely részt bővebben elemzem. Az elemzésből kitűnik, hogy a premillennista gondolkodás egészen más megállapításokat tesz Izraelről, mint az amillennisták. A leglényegesebb és legdöntőbb különbség: Izraelt Isten az amillennisták szerint elvetette, a premillennisták szerint nem. Izrael jövőjével kapcsolatban a premillennizmus hisz Izrael nemzeti helyreállításában és nem fogadja el azt az amillennista állítást, hogy az egyház mint a szellemi Izrael, magára értelmezze a végső helyreállítást a jelen korban, ami a millennium.

A harmadik fejezet (*A premillennizmus zsidókkal kapcsolatos politikája*) célja, hogy a premillennista teológiához kapcsolódó gyakorlati, a politikában is befolyással bíró tevékenységeket ismertesse. A premillennista teológia nyilvánvalóan pozitív befolyást gyakorolt az evangéliumi csoportok zsidókkal kapcsolatos tevékenységére. Az előítéletes és közömbösség helyett tevékeny hozzáállást alakított ki. Az amillennista teológiával összehasonlítva a legfőbb különbséget az Izrael kiválasztásáról való gondolkodás okozta: a premillennisták a helyreállításban és Izrael kiválasztottságában hittek, és ez motiválta cselekedeteiket. A másik

lényeges különbség az egyház uralkodásával és győzelmével kapcsolatos: a premillennisták az amillennistákkal ellentétben szembehelyezkedtek a keresztény társadalom vagy nemzet elképzeléssel, és ez az attitűd távolt tartotta őket az állami politikától és a kirekesztő gondolkodástól. Foglalkozom olyan egyházakkal, melyek támogatják a zsidó identitás megtartását (messiáshívó zsidók), ami lényeges előrelépés a zsidó-keresztény viszony fejlődésében.

Következtetés

Ebben a részben lezárom a disszertációt megerősítve az állításomat, miszerint a teológiai vádakon alapuló zsidóellenesség, az amillennista elmélet befolyásolta a modern kori egyházak zsidókkal kapcsolatos ítéletét, a magyarországi egyházfők zsidókkal kapcsolatos attitűdjét, politikai véleményét, és cselekvést. Az egyházi képviselők a kor szellemének megfelelően gazdasági és politikai vádakkal is illették a zsidókat, ugyanakkor az évszázadokon át megszilárdult amillennista elképzelés befolyásolta nézeteiket. A korai zsidó egyház teológiájának folytatójaként a diszpenzacionalista premillennizmus a fenti folyamatokkal merőben ellentétes végeredményt hoz. A premillennizmus az amillennizmus és posztmillennizmus teológiájával ellentétben nem hisz Izrael elvetésében, sem a keresztény nemzet létrehozásában. Ez a két állítás azzal a következménnyel jár, hogy olyan társadalomban gondolkodnak, ahol a keresztények csak egy részt alkotnak, jól megférnek a zsidókkal, a nem hívókkal. Nem akarnak kizárólagosságot, számukra nem létezik a tökéletes társadalom, a kényszerítés bármely eszközét elvetik, mert a személyes evangelizációban hisznek, nem abban hogy felülről, politikai, vagy társadalmi szintről lehet a kereszténységet terjeszteni. A zsidók kiválasztottságában és jövőjében való hit Izrael államának támogatását, a zsidó identitás tiszteletét, a zsidó örökség szeretetét vonta maga után.

A disszertáció végén az irodalomjegyzék, a parlamenti dokumentumok és a felhasznált források találhatóak. Az első függelékben a parlamenti beszédek teljes szövegét ismertetem, majd a második függelékben a parlamenti egyházi képviselők névsorát és egyházi tisztségét sorolom fel. A harmadik függelékben a "Millennarizmus a népi vallásosságban" a millennarista elképzelésekkel rendelkező középkori szektákat mutatom be, akik saját társadalmat és törvényeket alakítottak ki. A leírás célja, hogy a három millenniumelmélet (a-, poszt- és premillennizmus) mellett még más íráseértelmezést is bemutassak a millenniummal kapcsolatban.

AZ ÉRTEKEZÉS ÚJ EREDMÉNYEI ÉS KITEKINTÉSE

Dolgozatomban interdiszciplináris megközelítést alkalmazok, vallástörténeti, szociálpszichológiai, tudásszociológiai szempontokat veszek figyelembe. A teljesebb és sokrétűbb megértésre törekedtem ezáltal. A dolgozat keretei határt szabnak olyan fontos kérdések megvitatásának, mint az egyes egyházak teológiai fejlődési tendenciái a millenniumelmélet kapcsán, a magyarországi egyházak parlamenten kívüli politikai és ideológiai hozzáállása újságaikat elemezve, prominens képviselők munkáit elemezve, az alsópapság attitűdjét tanulmányozva, jelenkori antiszemita előítéletek teológiai hátterének vizsgálata, a szociálpszichológiai, vallásszociológiai elméletek bővebb kifejtése. A disszertáció továbbkutatását fontosnak tartanám a jelenkorra kiterjeszteni, mivel a mai magyarországi politikai életben gyakran hangzanak el hasonló érvelések, kiszólások, szóhasználat, amelynek hátterét és indulatát érdemes tisztán látni. A kutatási téma létjogosultsága abban van, hogy az egész Izrael-kérdés kereszténységen belüli fejlődésmechanizmusát vizsgálja, és a teológiát a maga összetettségében nézi, bár a valóságban a teológiának nyilván egyes részei lehetnek a felszínen, amelyet a legtöbb ilyen témájú kutatás vizsgált. A teológia magyarázatának szociológiai, szociálpszichológiai hátteret ad, amely a modern antiszemitizmus reálisabb megértéséhez is elvezet. A korai teológiát összekapcsolja a modern egyházi antiszemitizmussal, ami azért fontos, mert ilyen összefüggésben eddig még nem elemzett parlamenti beszédeket vizsgál, azzal a szándékkal, hogy hozzájáruljon a hazai holokauszt kutatás bővüléséhez. A magyarországi egyházak elemzése kulcsot adhat hazai politikai események és indulatok

magyarázatához, előítéletek felismeréséhez, és csökkentésük módjához, ezzel közelebb vihet a keresztény-zsidó párbeszédhez, a kölcsönös megértéshez és tisztelethez.

IV. A SZERZŐNEK A DISSZERTÁCIÓ TÉMAKÖRÉBEN KÉSZÜLT PUBLIKÁCIÓI

Antiszemizmus és szektaellenesség. In: Erős Ferenc szerk., Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletről. Scientia Humana. Budapest. 1996. 162-182.

Christian anti-Semitism. Centre for the Study of Democracy. London, Bulletin vol.3 1996.

A Millennium-elmélet a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaiban (1842-1941). Múlt és Jövő. Zsidó kulturális folyóirat. 2000/3-4. szám. 23-43.o.

The Foreign Relations between EU and Israel: The Middle East Peace Process. MA Dissertation in Political Science. Central European University, Budapest. 2000.

Teológia és antiszemizmus. Az amillenizmus hatása a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaiban (1842-1941). PhD értekezés. ELTE Szociológiai Intézet. Budapest: 2001.

Teológia és antiszemizmus. A Millennium-elmélet a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaiban (1842-1941). In: Randolph L., Braham szerk. Tanulmányok a holocausztról. Balassi Kiadó. Budapest: 2002. 53-81.o.

Az antijudaizmus kialakulásának szociálpszichológiája. In: Karsai László, Molnár Judit szerk. Küzdelem az igazságért. Tanulmánykötet Randolph L. Braham 80. Születésnapjára. Mazsihisz. Budapest: 2002. 473-491.o.

Az izraeli identitás: változás és állandóság. A nemzeti identitás és a külpolitika kölcsönhatása. In: N. Rózsa Erzsébet szerk. Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában. Teleki László Alapítvány. Budapest: 2005. 85-111.o.

Cikkek, publicisztikák

Pro Cultura Hungarica díjjal tüntették ki Randolph Braham holokausztkutatót. Magyar Hírlap. Interjú. 2003.01.02.

Még mindig élnek az előítéletek. Magyar Hírlap. 2003.08.04.

“Jézus biztosan Magyar volt”. Magyar Hírlap. 2003.08.11.

Dobozi Páma, Nagy V. Rita: Egyházkoncepció: eljött az igazi, vagy mást várunk? Magyar Hírlap. 2003.11.08.

Miért nem bombázták Auschwitzot?. Magyar Hírlap. 2004.02.08.

Sok tanár nem ismeri a Soát. Magyar Hírlap. 2004.03.11.

Dobozi, Pálma, Dreisigger, Ágnes, Nagy V. Rita: Holokauszt emlékhely a viták keresztútjában. Magyar Hírlap. 2004.03.12.

Auschwitz, a legnagyobb magyar temető. Magyar Hírlap. 2004.04.12.

Holokauszt emléknep: gyertyagyújtás, élőlánc. Magyar Hírlap. 2004.04.14.

Három napon át olvassák az áldozatok nevét. Magyar Hírlap. 2004.04.16.

Faji alapon kifosztott magyarok. Magyar Hírlap. 2004.04.18.

Több százezer áldozat neve marad ismeretlen. Magyar Hírlap. 2004.04.20.

A Mazsihisz támogatja a náciadász kampányt. Magyar Hírlap. 2004.06.01.

Másként ítélik meg antiszemizmust. Magyar Hírlap. 2004.07.29.

Erős az idegenellenesség Magyarországon. Magyar Hírlap. 2004.08.29.

Isten jelképes szöetsége Ábrahámmal. Magyar Hírlap. 2004.09.14.

Erős a rejtett antiszemitizmus. Magyar Hírlap. 2004.09.26.

Nem érdekel, ki volt ügynök. Interjú Bölcskei Gusztáv református püspökkel. Magyar Hírlap. 2005.01.25.

A tárgyalás berekesztve, nincs védelem a kirekesztés ellen? Magyar Hírlap. 2005.03.03.

Bajuszos püspök, ganajozó körlevél. Magyar Hírlap. 2005.04.04.

A népirtás költségeit a zsidók fedezték. Interjú. Magyar Hírlap. 2005.11.21.